

RUDNIK ŽELJEZNE RUDE »LJUBIJA« ZA VRIJEME OKUPACIJE

1.

Na ogromni značaj rudnih bogatstava Bosne u vođenju privredne politike njemačkog okupatora prema našoj zemlji ukazali su u svojim radovima Rafael Brčić i Nikola Živković." Oni su istakli i važnost Rudnika željezne rudače »Ljubija« kao dominantnog faktora za ponašanje okupatora i kvislinga prema Kozari.

Međutim, iz njihovih radova ne vidi se ponašanje proizvodnih faktora, neprijateljske vojne sile i političkih organa, s jedne, i partizana, s druge strane u interakciji. Ovim svojim prilogom nastojala sam popuniti ovu prazninu i on je rađen na osnovu arhivskih dokumenata.

2.

Radi razmijevanja zbivanja tokom drugog svjetskog rata i upornog nastojanja Nijemaca da dobiju rudaču iz Ijubijskog rudnika, potrebno je u najkraćim crtama dati podatke o nastanku i razvoju ovog rudnika prije drugog svjetskog rata. Na tu temu postoji i poseban referat dra Luke Đakovića, ali rađen s drugog aspekta.²

Željezna rudača vadila se je na prijedorskom području još u vrijeme Rimljana. Međutim, s industrijskom eksploatacijom započelo se je tek u lipnju ili srpnju 1916. godine, nakon što je izgrađeno moderno tehničko postrojenje po nacrtima i uputama bečkog sveučilišnog profesora dr Bartolomeusa Granigga. Trošak od preko 12.000.000 kruna za izgradnju ovog rudnika snosilo je Austro-ugarsko ministarstvo rata. Sva planirana postrojenja na ovom rudniku nisu bila sagrađena, te je završetak rata omeo planiranu izgradnju topionice i hidrocentrale.³ Ipak, koristeći se željezničkom prugom koju je industrijalac Steinbes (kasnije državno šumsko poduzeće Šipad) izgradio za izvoz drveta iz Bosne u Austriju, Austrija je tokom prvog svjetskog rata uspjela izvući iz Ljubije 381.372 tona željezne rudače. Od te je rudače 31,15% bilo prerađeno u austrijskim a 68,85% u ugarskim visokim pećima.⁴

1) Nikola Živković: „Eksploatacija nacionalnog bogatstva Bosne i Hercegovine u toku 1941. od strane Nemačke“, Zbornik radova naučnog skupa 1941. u istoriji naroda Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 1973, 67 l d.; Isti: Ratna šteta koju je Nemačka učinila Jugoslaviji u drugom svetskom ratu, Beograd, 1975; Isti: „Eksploatacija železa u Bosni od strane Nemaca u toku drugog svetskog rata“. Prilozi Instituta za istoriju radničkog pokreta, Sarajevo, 8/1972, 323-331. Dr Živković obrađuje i na ovom skupu ovu temu pod nazivom „Eksploatacija rudnika Ljubija 1941-1945.“; Rafael Brčić: „Razlozi I pravci pojačanog angažovanja njemačkog okupatora u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj 1942/43. godine“, Prilozi, 4/1968, 290-295; Isti: „Osnovna obilježja korekcije njemačko-ustaške politike prema Srbima u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj“, Prilozi, 11-12/1975-1976, 201, 203.

2) Luka Đaković: „Prilog osvjetljavanju nastanka I razvoja Rudnika »Ljubija« do 1941. godine“.

3) Detalje o Ljubiji tokom prvog svjetskog rata vidi Arhiv Hrvatske, fond Vojnog rudarskog nadzorništva, kut. 12, sv. XX/1917. U ovom je svesku sačuvan zapisnik o pregledu Ljubije od 15. VIII 1917. Fragmenti o gradnji I o radu ovog rudnika mogu se naći i u drugim kutijama ovog fonda. Po formiranju t. zv. NDH Granigg je uputio Paveliću pismo da bi trebalo izvesti do kraja njegov – još uvijek aktualan – projekt o Rudniku »Ljubija« (Arhiv Hrvatske, fond Rudarsko glavarstvo (citiram dalje RG), kutija 90 – dostje Ljubija).

4) Jozo Lakatoš I Aco Despić: Industrija Bosne i Hercegovine, Zagreb, 1924, 72. U Rudniku je potkraj rata radilo oko tri tisuće radnika raznih naroda I nacionalnosti, a bilo je I ratnih zarobljenika (Arhiv Hrvatske, Narodno vijeće, kut. 3 – dopis Rudarskog ureda u Prijedoru od 1. X 1918).

U novoj jugoslavenskoj državi ovaj državni rudnik samo životari i država nije gotovo ništa u njega investirala. Zbog toga što Kraljevina SHS nije uspjela ugovoriti izvoz željezne rudače u inozemstvu, Rudnik nije radio od listopada 1918. pa do travnja 1922. godine. Zenica i Vareš pokrivale su sve domaće potrebe.⁵ Usprkos toga što je pruga Sunja – Banja Luka bila sve do oslobođenja jedina širokotračna pruga u Bosni, te se ruda jednom utovarena u vagonu nije više morala pretovarivati pri otpremi u inozemstvo, Rudnik zbog nedostatka narudžbi često nije radio, a radnici – uzimani iz redova seljaka – žive u veoma teškim i nesigurnim prilikama.

Rudnik je vegetirao sve dok pripreme fašističke Njemačke za drugi svjetski rat nisu intenzivirale njegovu produkciju (tabela 1). Ruda se je »zvanično« izvozila u Mađarsku, Rumunjsku, čehoslovačku i Austriju (do 1938), ali je pretaljena sirovina ipak završavala u Trećem Reichu, kuda su ju zemlje uvoznice prodavale.⁶

Usprkos ovakvih kriznih situacija, Rudnik »Ljubija« bio je najveći industrijski pogon na području Kozare, te je od 4.500 industrijsko-zanatskih radnika koji su radili na području kotareva Prijedor, Bosanska Dubica i Bosanska Gradiška, te dijelu kotara Bosanski Novi – a koje se područje nazivalo područje Kozare – zapošljavao 1940. godine oko 1.600 radnika. Broj pilanskih radnika bio je gotovo kao rudarskih, ali su pilanski radnici radili u nekoliko pilana, te je koncentracija radnika na jednom mjestu bila znatno manja.⁷

3.

Iako je ovaj rudnik bio državni, eksploatacija radne snage u njemu bila je velika.⁸ U uslovima dugotrajnog izrabljivanja i veoma niskih nadnica kod rudara Ljubije razvijala se postepeno sve više klasna svijest. Budući da su rudari uglavnom bili siromašni seljaci, kozarska su sela bila usko povezana s rudnicima Ljubije. To je došlo do izražaja tokom štrajka rudara 1940. godine, kada su seljaci pomagali štrajkaše hranom, kao što su tokom cijelog rata pomagali partizanske borbe. Naime u to vrijeme Rudnik »Ljubija« uključen je zajedno sa Zenicom, Varešom, Brezom u državno poduzeće *A. D. Jugočelik* čija je glavnica iznosila 600.000.000 dinara i koje poduzeće je imalo za cilj povećanje proizvodnosti bosanskih rudnika ugljena i željezne rudače, koja se izvozila u Treći Reich.⁹ Radi povećanja intenziteta rada i zadržavanja nadnica na niskoj razini, došlo je u Zenici do štrajka, koji je završio potpisivanjem kolektivnog ugovora po kojem su radnici dobili povišicu plaće od 10% i znatno bolje plaćene prekosatove. Rudari Ljubije – budući da su pripadali istoj privrednoj organizaciji – smatrali su da se odredbe tog ugovora moraju protegnuti i na njih. Zbog otpora Uprave Rudnika da prihvati ovaj stav, izbio je u Ljubiji 22. VIII 1940. štrajk. Tokom ovog štrajka istupale su zajednički sve tri postojeće sindikalne organizacije (prokomunistički Ujedinjeni radnički sindikalni* savez Jugoslavije vodio je Drago Lukić i Drago Beslač, Jugoslavenski radnički savez Dragiše Cvetkovića vodio je Latif Bešlić, a Hrvatski radnički savez Mato Begić), ali su vodstvo u štrajku imali ipak ko-

SJ Novak Popović, Dušan Mišić: Naša domaća privreda, Beograd, 1929, 381.

6) Rudarska i topionička industrija kraljevine Jugoslavije 1927 ... 1937, Beograd, godišnjaci Ministarstva Suma I ruda.

7) Boško Baškot: »Specifičnost narodnooslobodilačke borbe na Kozari«, Zbornik sjećanja, Kozara, 3, Sarajevo, 1971, 745.

8) Rudnik »Ljubija« voden je u međuratnom razdoblju od Direkcije državnih rudarskih poduzeća u Sarajevu. Rudarski referent za Ljubiju bio je ing Dragutin Tibold, čija je ostavština sačuvana i koja će budućim istraživačima omogućiti dalja istraživanja. Tokom drugog svjetskog rata Tibold je bio generalni direktor Hrvatskih rudnika i topionica i upravljao je čitavom organizacijom oko iskapanja željezne rudače u Bosni.

9) Jugočelik je osnovan Uredbom Ministarskog savjeta br. 700/24. VI 1938. godine (detalje vidi Arhiv Hrvatske, Ministarstvo šuma i ruda, odjel za rudarstvo (dalje citiram MSR, OR), kut. 2, pov 200/16. VI 1941. – dopis ministru šuma I ruda ing. Ivici Frkoviću).

munisti.¹⁰ Usprkos opsadnog stanja, zatvaranja radnika i sukoba s policijom, štrajk je trajao 36 dana i bio je svakako jedan od najdugotrajnijih štrajkova u državnim rudnicima u Jugoslaviji, te je imao izvanrednog odraza na područje Bosanske krajine.¹¹ Pismenim dogovorom 26. IX 1940. Uprava Rudnika obećala je isplatiti radnicima nadnice izgubljene za vrijeme štrajka. Međutim, nakon uspostave tzv. NDH Uprava je štrajk okarakterizirala kao komunistički i nije ispunila odredbe ovog ugovora, te je time kod rudara stvoreno izvjesno neraspoloženje, koje je, s drugim faktorima, bilo uzrok znatnom podbačaju proizvodnje u 1941. godini.¹²

4.

Zbog važnosti željezne rudače, odmah po proglašenju Nezavisne Države Hrvatske, mogućnosti daljeg rada Rudnika »Ljubije« ispitale su obje zainteresirane strane: ustaška vlast i Nijemci. U aprilskom ratu Rudnik »Ljubija« ostao je neoštećen. Po nalogu komandanta Vrbaske divizijske oblasti trebalo je minirati u Ljubiji električnu centralu i kompresor, tunel u Dubočaju i most na Sani, ali pod utjecajem pete kolone, to nije učinjeno.¹³ Već 19. travnja 1941. došli su u Ljubiju izaslanici Ministarstva šuma i ruda vlade tzv. NDH ing. Dragutin Zahradnik i Viktor Kopač, koji tu pronalaze njemačkog poručnika Guttenberga s 25 vojnika.¹⁴ Komisija je utvrdila da što prije treba otpočeti rad u Rudniku, jer da je Rudnik obavezan isporučiti u Njemačku, Mađarsku i Rumunjsku 610.000 tona limonita, sisačkoj željezari 65.000 i Varešu 3.280 tona. Radi povećanja proizvodnje članovi komisije predložili su dovršenje montaže žičare Ljubija – Kozin – Bjelajac u dužini od 5.300 metara (kapacitet joj je bio 125 t/sat) i intenziviranje početnih radova u obližnjim rudnicima Suhaći, Tomašici i Rasavcima. Kako bi odobrovoljili radnike za što intenzivniji rad, radnicima je isplaćena zaostala plaća i organizirana prehrana preko aprovizacije.

Polazući pravo na Rudnik »Ljubiju« – u Rudnik dolazi i grupa njemačkih stručnjaka iz firme »Herman Göring Werke« iz Linza. Predstavnik ove grupe ing Hans Malzacher dao je 9. lipnja 1941. ustaškoj vladi prijedlog za modernizaciju Rudnika »Ljubije« pomoću njemačkih kredita i njemačkih stručnjaka, tražeći za uzvrat željeznu rudaču. Zbog jakog otpora ing Belančića iz Ministarstva šumarstva i rudarstva, ovaj plan Nijemaca nije ostvaren.¹⁵ Zakonskom odredbom od 20. V 1941. stvoreno je poduzeće *Hrvatski rudnici i topionice d.d.* (HRUTAD) u koje su ušli rudnici Vareš, Zenica, Ljubija, Banovići i Breza i tako zbog svoje važnosti za ratnu privredu izdvojeni od ostalih državnih rudarskih poduzeća. Pravno Hrutad je bio nasljednik Jugočelika i, iako je prividno bio hrvatsko državno poduzeće, gotovo sva iskopana ruda upotrebljavana je za njemačko naoružanje, što je bilo regulirano tajnim međudržavnim ugovorima.

Premda Rudnik nije bio u rukama Nijemaca, Prijedor a i Ljubija bili su polovinom 1941. preplavljeni njemačkom vojskom, koja na taj način osigura-

10) Nikola Mutić: »štrajk u Ljubiji!«, *Kozara*, 1, 94; Hrvatski radnik, 29. VI 1939. Na razvoj klasne svijesti radara svakako je djelovao i dr Mladen Stojanović. koji je jedno vrijeme bio rudarski liječnik (Slobodan Marković: »Stvaranje prljedorske partijske organizacije«. *Kozara*, 1, 17 i 20).

11) Mišo Gašić: »štrajk ljubijskih rudara 1940.«, *Kozara*, 1, 88-93.

12) Čini mi se da je tadanji direktor Rudnika »Ljubije« Vjekoslav Franjčić namijerno izazvao ovakovu odluku, jer je izvjestio HRUTAD povodom ovog spora »... prema saznanju podružnica HRS-a u Ljubiji je bila za štrajka nemoćna i morala je raditi kako diktira URS i Jugoras« (MSR. kut. 26 - 5097 - izvještaj od 10. VII 1941). Na osnovu ovog Franjićevog izvještaja, Vjekoslav Horvat, koji je poduzimao čitavu ovu akciju, bio je na zahtjev ustaškog tabornika Ljubije Leopolda Hykla zatvoren. Antifašistički stav Franjića potvrđuju sjećanja ondašnjeg rudara Mlade Marina. Marin se sjeća da je neposredno DO okupaciji Franičić rekao rudarima da smo mi okupirani, ali da tako neće ostati. Franjčić je surađivao s NOP-om i kao kasniji direktor rudnika Breze, a poslije rata bio je ministar u vladi Bosne i Hercegovine (Mlado Marin: »Omladina Kozare«, *Kozara*, 2. 511-512).

13) RG, kut. 90 – dosije Ljubija. Iz rudnika bila su mobilizirana šest minera i tisuću kg eksploziva, te je dignut u zrak drveni most u Kostajnici i most šumske industrije u Bosanskom Novom.

14) Isti Izvor – Izvještaj komisije od 5. V 1941.

15) Vidi detaljnije N. Zljkovića.

va rad Rudnika i otpremu 300.000 tona željezne rudače u Treći Reich.¹⁶ Transport rudače započeo je 1. kolovoza 1941. nakon što je bio popravljn most na Volinji preko Une.¹⁷

Međutim, u toku 1941. proizvodnja željezne rudače u Ljubiji je znatno podbacila i u drugoj polovini 1941. iskopano je svega 150.000 tona rudače. Razlog ovoj pojavi treba tražiti u izmjeni radne snage i zapošljavanju novih rudara nevjestih teškom rudarskom poslu, ali i sabotazi rudara. Postupajući po ustaškim odredbama, predsjednik podružnice Hrvatskog radničkog saveza Mato Begić, ustaški povjerenik rada u Ljubiji Leopold Hykl i kotarski povjerenik HRS-a dr Branko Lukatela zahtijevali su odmah po formiranju tzv. NDH da se iz Rudnika otpuste svi Srbi i Slovenci i da se na sva rukovodeća mjesta postave »nacionalno ispravni« Hrvati. Zbog žestokog otpora Nijemaca masovnim otpuštanjima koji to traže iz bojazni smanjenja produkcije, redukcije su bile znatno smanjene i zamjenjivanje radnika Srba Hrvatima vršeno je postepeno ali ipak permanentno. Dugogodišnji direktor ing Branko Jokanović zamijenjen je ing Vjekoslavom Franjićem, premda u ovom slučaju treba ukazati na progresivnu ulogu Franjića koji je očito na razne načine inicirao sabotiranje proizvodnje. Budući da je 31. XII 1940. u Rudniku bilo 38% rudara Srba, 37% Hrvata i 25% Muslimana, izmjena radne snage bila je svakako masovnih razmjera.¹⁸

5.

Znajući da željezna rudača iz Ljubije služi za izradu neprijateljskog oružja, partizani su još prije otpreme prvog transporta rude, a na sastanku komunističke Bosanske krajine u Orlovcima 25. VII 1941. zaključili da treba otpočeti s diverzantskim akcijama radi sprečavanja izvoza rude u Treći Reich.¹⁹ Ali, radi dobrog osiguranja od strane njemačke i ustaške vojske, miniranje ljubijskog mosta nije usjelo, iako je u tu izuzetno važnu akciju bio uključen poznati ljubijski komunist Drago Lukić²⁰ Partizani su tada počeli danonoćno napadati komunikacije od Ljubije prema Prijedoru i sitnim napadima ometati otpremu rude i demoralizirati željezničko i otpremno osoblje. Zbog ovakove situacije u jesen 1941. bili su u velikoj mjeri ugroženi njemački privredni interesi u čitavoj Bosni i Hercegovini, a osobito na području Prijedora.²¹

Gotovo potpuno obustavljanje izvoza željezne rudače iz područja Prijedora izazvalo je vojnu intervenciju okupatora i polovinom listopada 1941. izvršena je prva neprijateljska ofanziva na Kozaru s ciljem čišćenja ovog područja od partizana. Masovni teror nad stanovništvom — pogotovo Srbima — izazvao je suprotno dejstvo od očekivanog. Narodni ustanak je danomice jačao i na prijelazu u 1942. Prijedor i Ljubija bili su još samo otoci u moru oslobođenog teritorija. Akcijama I bataljona II krajiškog NOP odreda na pruži Prijedor — Volinja, te prekidima pruge Banja Luka — Prijedor i Prijedor — Bosanski Novi, 5. siječnja 1942. prestao je izvoz rudače, koji se s prekidima —

16) U toku 1941. Nijemci su izvukli iz Ljubije 200.000 t željezne rudače iskopane prije aprilskog rata i 100.000 tona rude iskopane u drugoj polovini 1941. (N. Živković: Eksploatacija nacionalnog bogatstva Bosne i Hercegovine . . ., n. dj., 68).

17) Arhiv Instituta za historiju radničkog pokreta Hrvatske u Zagrebu, Radnička komora, kut. 646/4-7484/21. VIII 1941.

18) Vidi bilješku 12. Zanimljivo je, da je čitava rukovodeća ekipa Rudnika »Ljubije- zatečena prilikom formiranja tzv. NDH završila Tehnički fakultet u Ljubljani (ing. Branko Jokanović, rođen u Sarajevu, nalazio se u Ljubiji od 1926, ing Ermln Teply, rođen u Novom Mestu, bio je u Ljubiji od 1925, ing Milan Marušić, rođen u Glamoču, radio je u Rudniku od 1930, a ing Vukašin SandalJ, rođen u Banjoj Luci, bio je u Ljubiji od polovine 1938). Prije dolaska u Ljubiju Franjić je bio direktor rudnika u Devetanclma (RG, kut. 90 — doslje Ljubija — platni iskazi i iskaz voditelja Bratinske blagajne Josipa Millasa o vjerskoj pripadnosti radne snage Ljubije prema stanju 31. XII 1940.

19) Osman Karabegović: »Moj boravak među Kozarčanima u prvim mjesecima NOB-a«, *Kozara*, 1, 303. Ovom sastanku su prisustvovali i dr Mladen Stojanović i Duro Pucar Stari.

20) Velimir Stojnić: »Između Kozare i Drvara«, *Kozara*, 1, 459, 461; Rade Bašić: Ustanak i borbe na Kozari 1941-1942. Beograd, 1957, 21.

21) Rafael Brčić: »Okupatori i kvislizni u borbi protiv ustanka u Bosni i Hercegovini«, Zbornik 1941. u Istoriji naroda Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 1973, 462.

!

uslijed stalnih diverzija partizana — produžava gotovo pola godine.²² Preplašeni opkoljavanjem, krajem veljače napušta Ljubiju oko 700 njemačkih vojnika, te se uz velike gubitke probijaju prema Dubici. Ljubiju su 8. III napustili i članovi njemačke narodnosne skupine, a čuvanje Rudnika preuzela je skupina od 120 domobrana. Situacija u Ljubiji postaje teška zbog neosigurane prehrane i nadolaska izbjeglica koje su ustaše povukle sa sobom prilikom napuštanja Budimlić Japre i Starog Majdana.²³ Dalje demoraliziranje izaziva partizanski napad 20. III 1942. kojom prilikom su partizani zarobili 15 domobrana i nešto oružja.²⁴ Direktor Rudnika ing Franjić izvjestio je upravu Hrutada da je opskrba rudara nezadovoljavajuća i da se kilogram soli prodaje u tzv. švercu po 200 kuna, te da se je čak pojavio pjegavi tifus, a domobrani koji bi imali čuvati Rudnik, su zapušteni i gladni. Franjić piše: »Dozvoljavam si kao Hrvatu i predstavniku ovakovog privrednog poduzeća dobronamjerno kritikovati i primjetiti, da se jako slabo osjeća planska suradnja između vojnih, ustaških i upravnih vlasti« i da se sve uništava.²⁵

Radi ovakovog razvoja prilika većina stanovništva Prijedora kao i rudari Ljubije dočekali su partizane s oduševljenjem. 16. V 1942. partizani su oslobodili Prijedor pri čemu su stanovnici Prijedora pucali iz kuća na ustaše. Ustaše su se povukli i iz Ljubije, bojeći se opkoljavanja, a rudari su odmah otišli u Prijedor na jednoj lokomotivi da dovedu »komuniste«.²⁶

Tako je Ljubija oslobođena 17. V 1942. bez borbe, te su u njoj zatečene neoštećene radionice, električna centrala i mnogo raznog tehničkog materijala. Ne gubeći ni trenutka, ing Mile Ljubičić je organizirao odmah partizansku radionicu u kojoj su se izrađivale čak i avinoske bombe za prve partizanske avione Rudija Čajevca i Franje Kluza. Za komandanta garnizona u Ljubiji bio je postavljen Dušan Deretić, a od ljubijskih rudara bila je formirana nova četa u sastavu Prvog bataljona II krajiškog NOP odreda. U nastojanju da što spremnije dočekaju neprijatelja — za kojeg su znali da neće odustati od rudače — narod, borci i rudari ovog kraja radili su složno.²⁷

6.

Polugodišnji zastoj u otpremi željezne rudače i sve intenzivniji zahtjev Trećeg Reicha da se ispune ugovorne obaveze o isporuci sirovina potaknule su na užurbanu akciju privredne i vojne organe Nezavisne Države Hrvatske (produkcija rude u Ljubiji tokom 1942. iskazana je u tabeli 2). Još prije nego što je Ljubija oslobođena od partizana, ministar šuma i ruda tzv. NDH Ivica Frković zatražio je od glavnog poglavnikovog stana čišćenje područja oko Ljubije i Prijedora, popravak pruge Bosanski Novi — Prijedor koja je bila teže oštećena i stalno osiguranje prehrane rudara u Ljubiji.²⁸ Na ovaj zahtjev

22) Arhiv Hrvatske, Državna riznica, Glavno nadzornišтво ruzničke straže (dalje citiram DR GNRS), fasc. 105, br. taj. 56/8. VII 1942. — saslušanje SImuna Marlića. Zbog diverzantskih akcija na pruži narodni heroj Josip Mažar Soša pohvalio je I bataljon II krajiškog NOP odreda (Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu Jugoslovenskih naroda (dalje cit. Zbornik), IV/3-121).

23) Zbornik, IV/3-288, 311, 316, 355. Prilikom svog povlačenja, Nijemci nisu oštetili Rudnik, kako je navedeno u Zborniku. Njemačke obitelji koje su napustile Ljubiju, bile su otpremljene u Treći Reich i za njih je sklopljeno posebno tajno »Utanačenje o preseljenju njemačkih sunarodnjaka iz izvjestnlh područja NDH u Njemački Reich. 30. IX 1942. Arhiv Hrvatske, Ministarstvo šuma i ruda, odjel za rudarstvo i kovinarstvo (dalje: MSR, ORK), kut. 5 — taj. 537/20. III 1942.

24) MSR, ORK, fasc. 55 — taj. 670/23. III 1942.

25) MSR, ORK, fasc. 55 — taj. 721/11. IV 1942.

26) DR GNRS, fasc. 105, taj. 56/8. VII 1942 — saslušanje SImuna Marića.

27) O ovoj fazi u Ljubiji dosta je pisano. Upućujem na rad N. Živkovića: »Ratna šteta . . .«, n. dj., 112) N. Slavica: »Izrada naoružanja u toku NOR«, Tehnika-Mašinstvo, 7/1961, 1222-1226; Idriz Cejvan: »Kozarska vazduhoplovna eskadrila«, Kozara, 3, 94; Dušan Egić: »Radomlrovačka četa u borbama na Kozari«, Kozara, 3, 228; Ivica Mitrečić Bregejac: »Prvi partizanski piloti na Kozari 1942. godine«, Kozara, 2, 485.

28) Frković je izvjestio da se rudača iz Ljubije osim u firmu Herman Göring Werke u Linzu dostavlja u livnucu Servoli kod Trsta, u Assling na Savi, u Witkowitz u Cehoslovačkoj, u Ozd i Diosgyör u Mađarskoj, u Rešice u Rumunjskoj i da sve te talionice rade za njemačku vojsku. Frković ukazuje da za sirovo željezo koje se dobije u Capragu kod Siska iz ljubijske rudače domobrani dobivaju od Flata avione dvokrtlaše, a od Mađarske municiju i da će gubitkom Ljubije ustaške vojne snage pretrpjeti veliku štetu (MSR, ORK, fasc. 49, taj. 23/1. V 1942). Nijemci su zahtijevali vojnu intervenciju još krajem 1941. (R Brčić: »Osnovna obilježja korekcije njemačko-ustaške politike . . .«, n. dj., 203).

general Prpić odgovorio je 2. V 1942. » ... da je već projektirana akcija za čišćenje područja oko Ljubije i Prijedora i da će se ista izvršiti u najskorijem vremenu.«²⁹ Radi željezne rudače Petrove gore i osobito Ljubije, gdje je čekalo na otpremu 250.000 tona iskopanog siderita, započela je u ljetu 1941. ustaško-njemačka ofanziva od zapada prema istoku, a čitav prostor zapadne Bosne bio je proglašen operativnim područjem pod vlašću njemačkog generala Stahla.³⁰ 16. i 17. srpnja 1942. bio je bombardiran Prijedor, a sva srpska sela oko Ljubije bila su gotovo potpuno uništena i stanovnici odvedeni u logore. Mjesec dana nakon ofanzive posjetio je poslovni upravitelj Središnjice Zembra (ustanove za snabdijevanje zemaljskim proizvodima) područje oko Prijedora i tom prilikom izvjestio veoma smiono Ministarstvo za obrt, veleobrt i trgovinu u Zagrebu da je područje oko Ljubije pusto i da nema ljudi koji bi pokupili žetvu, te da se žito runi i da na poljima ostaje samo slama. »Prazna slama — kao i mnoge glave« s neobičnom smjelošću osuđuje ovaj činovnik čitavu akciju »čišćenja« Kozare.³¹ U Prijedor i Ljubiju postavljeni su jaki vojni garnizoni, a Ljubija je okružena žicom i bunkerima. Za ustaškog zapovjednika Rudnika bio je postavljen satnik Glavaš, koji stanovništvo Ljubije — zbog suradnje s partizanima za vrijeme oslobođenja — terorizira toliko da je direktor »Ljubije« Franjić preko direktora Hrutada Tibolda zamolio Belančića u Ministarstvu šuma i ruda da isposluje smjenjivanje Glavaša zbog » ... bojazni da rudari počnu simpatizirati za partizansku stranu.«³² Naime, iako sve do 23. XI 1942. partizani nisu uznemirivali Rudnik, proizvodnost je ipak opala u tolikoj mjeri, da je od direktora Rudnika zatraženo objašnjenje i opravdanje.³³ Popravak željezničke pruge Prijedor — Sunja otegnuo se također sve do kolovoza 1942. a nakon popravka pruge ponovno su učestali partizanski napadi koji su vršeni od VI krajiške brigade sa sve većim intenzitetom. Zastupnici njemačkih privrednih interesa na ovom području (poslanik Kasche, general Lohr i Horstenau) detaljno su izvjestili Hitlerov glavni štab o privrednoj i političkoj situaciji u ovom dijelu Balkana koji je odlučio da se sirovina za njemačku ratnu industriju osigurava uz jače angažiranje vojne sile.³⁴

Zbog promjene kursa u privrednim odnosima između Trećeg Reicha i Jugoslavije smijenjene su mnoge istaknute ličnosti privrednog i političkog života NDH, a među njima i upravitelj Rudnika »Ljubije« ing Franjić. Do smjenjivanja Franjića došlo je nakon miniranja žičare Ljubija — Kozin u noći 23/24. X 1942. od strane Druge i Treće čete IV bataljona VI krajiškog NOP udarnog korpusa, čime je Rudniku nanesena šteta od dva i pol milijuna kuna i ujedno znatno smanjena produkcija.³⁵ Prilikom izvještaja o ovoj diverziji Franjić je napisao da se ustaša Glavaš više bavio radom Uprave Rudnika nego osiguranjem rudničkih postrojenja i da tu treba tražiti krivca ovoj velikoj šteti. Mjesec dana kasnije ponovno je došlo do jakog partizanskog napada, te je razorena pruga između Rudnika i stanice Ljeskare, oštećen most preko Sane i odvedeno oko 40 rudara i 15 željezničara.³⁶ Ustaške vlasti su zaključile

29) Da je akcija bila pripremana dulje vremena svjedoče i veoma surove »Odredbе za postupak prigodom podhvata (akcija) za čišćenje pobunjeničkih područja« (RG, fasc. 4 — br. 2833/1. V 1942).

30) R. Brčić: »Osnovna obilježja . . .«, n. dj., 201.

31) Arhiv Hrvatske, fond Ministarstva za obrt, veleobrt i trgovinu, Ured ministra, fasc. 105 — br. 1439/28. VIII 1942 — Izvještaj Šerifa Saračevića.

32) MSR, ORK, fasc. 54 — taj. 1716/8. X 1942.

33) Franjić je kao razlog naveo neuvježbanost nadzornog osoblja, odlazak jednog dijela rudara na rad u Njemačku, a jednog dijela u partizane, neprestano pozivanje rudara na vojnu vježbu i u ustašku vojnici, slaba prehrana rudara i nezadovoljstvo s teškim radnim uvjetima, nestašica vagona za brzi transort. Pri tome Franjić prikriva da radnici i namjerno sabotiraju proizvodnju (MSR, kut. 2 — taj. 496/20. X 1941).

34) R. Brčić: Osnovna obilježja korekcije njemačko-ustaške politike . . .«, n. dj., 203-204.

35) Zbornik NOR-a, IV/7-298 i 314.

36) Napad na Ljubiju u drugoj polovini studenog 1942. Izvršili su odredi II, V i VI krajiške NOU brigade s ciljem osvajanja Ljubije. No zbog pojačanja neprijateljskih posada u Ljubiji (došlo 21. XI 1942. III bojna III gorskog zdruga) i jake obrane, partizani su se morali povući (Zbornik NOR-a, IV/8-108, 113, 576), ali su jedinice VI krajiške brigade tokom čitavog prosinca i siječnja vodile borbe oko Rudnika (Zbornik NOR-a, IV/9-263). MSR. ORK, fasc. 54 — taj. 1815/27. X 1942, taj. 1956/24. XI 1942, taj. 1865/3. XI 1942, taj. 1935/21. XI 1942, taj. 1957/25. XI 1942; Arhiv Hrvatske, fond Ministarstva narodnog gospodarstva, glavno ravnatelj-

da se Rudnikom mora drugačije upravljati i da se Franjićevo neslaganje s načinom postupanja vojnih organa, pogotovo ustaša, ne može tolerirati, te je za novog vršioca dužnosti direktora postavljen ing Zdenko Kukar.

Režim u Rudniku je sada znatno pooštren. Rudari — koji su do tada dolazili svakodnevno na posao iz okoline Ljubije — povučeni su na teren Rudnika jer je postojala bojazan da »... bi mogli i sami pomnožiti redove partizana«, koji su stalno krstarili okolinom. Kako bi se spriječilo bježanje rudara u partizane nije otpušten ni višak rudara, iako je njihov broj — nakon miniranja žičare i smanjivanja produkcije — bio prevelik.³⁷ Međutim, usprkos odlaska Franjića, produkcija rude je i dalje opadala, jer su radovi bili ograničeni nestašicom ugljena. Kada bi se došlo do ugljena, započeti su istražni radovi ugljenih slojeva sjeverno od Prijedora u selima Božici i Palančištu. Povećavala se i briga oko snabdijevanja rudara, jer se je hrana — kada je željeznički promet bio prekinut — morala dopreмати automobilima.³⁸ Dolazak 220 pripadnika Državne častne radne službe u starosti od 18 do 25 godina i jedne satnije njemačke vojske, još je više umnožila probleme smještaja i prehrane. Iako su odlukom Državnog ureda za određivanje cijena i nadnica nadnice rudara dosta povišene, rudari su ipak bili nezadovoljni jer je kupovna moć novca zbog nestašice svega i silne skupoće, bila mala.³⁹ Bolje angažiranje rudara na radu nastojalo se je postići i političko-propagandnim radom. Na ustaškom sastanku 22. III 1943. kojem je prisustvovalo svih 1400 ljubijskih rudara i 600 seljaka — također povremenih radnika za potrebe Rudnika — govorio je glavni savezničar Hrvatskog radničkog saveza i upravitelj ustaške Hrvatske radničke komore iz Zagreba Vjekoslav Blaškov. Puna dva sata Blaškov je uvjeravao radnike da je radničko pitanje ustaško pitanje i da će se radnicima izaći u susret u najvećoj mogućoj mjeri.⁴⁰ Međutim, čim je Blaškov otišao, podružnica Hrvatskog radničkog saveza u Ljubiji bila je opet organizacija bez članova i, iako osnovana u Ljubiji treći puta, župski povjerenik ovog saveza iz Banje Luke Ivan Gelo, koji je dolazio održavati sastanke s rudarima, imao je veoma slab utjecaj na ponašanje radnika.⁴¹

Učestali su ponovno i napadi partizana. Zbog napada na kamion, koji je 2. IV 1943. prevezio radnike na istražne radove ugljenokopa Bukova kosa — Palančište, ovi su radovi bili obustavljeni, te je nestašica ugljena na Rudniku postajala sve akutniji i sve oštrije izraženi problem.⁴² U noći 30/31. VIII 1943. izvršen je i jedan partizanski napad na Ljubiju.⁴³ Partizanski krug oko Ljubije sve se je više zatvarao i župsko nadzorništvo Rizničke straže iz Banje Luke pisalo je da »... skrivenih odmetnika imade u svim slojevima pučanstva, te se nikom ne može vjerovati.«⁴⁴ Glavni direktor Hrutada Dragutin Tibold u promemoriji 9. VII 1943. također piše da su radnici na strani partizana da se je to ispoljilo u Kaknju, Ljubiji i drugdje i da je »... to radništvo ili nedovoljno svjestno ili rđavo vođeno, i da sadanji radnički dužnostnici nisu dorasli svojoj zadaći, koja je u ovo vrijeme poteškoća, naročito u pogledu prehrane, odjeće i obučne vrlo delikatna.«⁴⁵

stvo za rudarstvo (dalje: MNG, GRR), fasc. 14 — br. 2094/12. XII 1942. Međutim, zbog malog broja stručnjaka — budući da mu se ništa konkretno nije moglo dokazati, Franjić je bio postavljen za upravitelja Kreke (Hrvatski radnik, 11. II 1943).

37. MNG, GRR, fasc. 14 — br. 2087/17. XII 1942.

38) U siječnju 1943. željeznički promet na liniji Prijedor — Sunja bio je obustavljen na pet nedjelja (MNG, GRR, fasc. 61 — taj. 123/20 .1 1943); Zbornik NOR-a, IV/9-263.

39) Državni ured za određivanje cijena i nadnica br. 18184/26. II 1943. svrstao je Rudnik u drugi razred skupoće. Nadnice su povišene uz uvjet da prosječni učinak ne smije biti manji nego 1940. godine (Hrvatski radnik, 18. III 1943).

40) Blaškov je tvrdio da je 100%/- povišenje potpora iznemoglim rudarima Hrutada samo prvi potez vlade u pravcu poboljšanja socijalne politike (Hrvatski radnik, 4. III 1943, 8. IV 1943).

41) Hrvatski radnik, 15. V 1943. i 8. VII 1943.

42) MNG, GRR, fasc. 57 — taj. 636/5. IV 1943.

43) Zbornik NOR-a, IV/17-400.

44) DR. GNRS, fas. 31-4073/12. V 1943.

45) MNG, GRR, fasc. 64 — taj. 1463/28. VII 1943.

U žicom okruženoj Ljubiji sve je više rasla netrpeljivost i svatko se je počeo svakog bojati. Glavni doprinos ovakvoj klimi dali su ustaše.⁴⁶ Služeći se prijavama, ustaše sumnjiče svakog za suradnju s partizanima. Ustaški radnički povjerenici Rudnika, potaknuti od Ivana Gela, podnijeli su preko organizacije »Ustaša« prijavu Ministarstvu šuma i ruda ne samo protiv Uprave Rudnika već i protiv potpukovnika Rudolfa Širole, koji je bio zapovjednik XVI rudarske skupine Ljubija. Za suradnju s partizanima bio je osumnjičen i direktor Kukar, a kao dokazni materijal zloupotrijebljen je materijal zaostao od vremena partizanske radionice. Istovremeno ovi isti radnički povjerenici ilegalno trguju teško nabavljenom robom Nabavljačke zadruge i varaju rudare pri prodaji robe. Između rudara, radničkih povjerenika i Uprave Rudnika učestale su svađe zbog akordne stope, slabe odjeće i obuće, rada nedjeljom i drugih radnih i životnih faktora koji su se u uvjetima ratne privrede sve više pogoršavali. Ove su prijave stizale do najviših vrhova vlasti u Zagreb. Ing Nikola Belančić iz Glavnog ravnateljstva za rudarstvo u Ministarstvu šuma i ruda izvijestio je 4. XI 1943. ministra šuma i ruda da situacija u Ljubiji uopće nije jasna i da bi trebalo da »... upravu Ljubije preuzme osoba, koja će energično uvesti red i koja će uživati povjerenje svih nadležnih čimbenika«. A takove osobe nije bilo ...

7.

5. X 1943. Podgrmečki NOP odred izvršio je akciju na Ljubiju Islam, a u noći 14/15. X 1943. I i IV bataljon VIII brigade i dva bataljona Podgrmečkog odreda likvidirala su neprijateljsko uporište »Ljubiju« Rudnik.⁴⁷⁾ U to vrijeme nalazila se u Ljubiji druga bojna III gorskog zdruga pod zapovjedništvom ustaškog satnika Veljka Jakeše od 400 ljudi, te 70 milicionera iz Stare Rijeke pod vodstvom bivšeg ljubijskog rudara Joze Atlje. U žicom i bunkerima opkoljenu Ljubiju ušlo je 120 partizana bez borbe, te je zarobljeno 185 domobrana, 13 oficira, upravnik Rudnika Širola i dosta oružja. Velik dio zarobljenih domobrana priključio se tom prilikom partizanima. Očekujući protunapad ustaša iz Prijedora, partizani su se već 15. X 1943. povukli iz Rudnika sa 60 seljačkih kola natovarenih oružjem, lijekovima i hranom, ali su prije povlačenja u Mišku Glavu aktivirali 13.000 kg eksploziva u skladištu na brdu Javornik, dignuli u zrak turbinu od 500 KW u električnoj centrali (druga turbina od 600 KW ostala je gotovo neoštećena), spalili utovarni bunker i sve spise i knjige u zgradi ravnateljstva Rudnika. U napuštenu Ljubiju došla je tek 18. X 1943. Treća bojna III gorskog zdruga pod zapovjedništvom satnika Slipčevića i milicija iz Stare Rijeke s dijelovima Sedme satnije III gorske pukovnije. Smatrajući da su partizani pušteni u Ljubiju kroz prolaz od strane stanovnika Ljubije, satnik Gavez zatvorio je cijeli ustaški tabor u Ljubiji i zatražio da mu se jave saučesnici partizana. Gavez je zatvorio čak i načelnika općine Nedeljka Pranjića, a javno je osumnjičio i direktora Rudnika Zdenka Kukara, koji se u vrijeme partizanskog upada u Ljubiju nalazio u Zagrebu. Nakon tri dana hapšenja, neprijateljska se je vojska zajedno s milicijom povukla iz Ljubije u Prijedor. Prislino su povedeni i činovnici i polovina rudara iz Ljubije (oko 700), dok su se ostali posakrivali. U Prijedor je povučeno i pet vagona hrane iz Aprovizacije radničke zadruge.

46) MNG, GRR, fasc. 65 – taj. 1890/2. X 1943. – Izvještaj ravnateljstva rudnika Ministarstvu narodnog gospodarstva i dopis potpukovnika Rudolfa Širole od 27. IX 1943; MSR. ORK, fasc. 61 – taj. 45/18. X 1943. Osumnjičen je bio čak i direktor Kukara. jer su ga partizani 23. VII 1943. zarobili i pustili, a zarobljeni razvodnik S. L. izjavio je nakon oslobađanja, da je Kukara vidio u prijateljskom razgovoru s komandantom partizanskog štaba (MNG, GRR, fasc. 65, taj. 1546/2. VIII 1943). Zbornik NOR-a, IV/16-309.

47) Kronologija oslobodjenja Ljubije Iznosena je prema izvještaju ustaškog tabornika Antona Dolića, bivšeg činovnika Rudnika »Ljubije. i pobočnika tabornika Marija Čajkušića, bivšeg predradnika u Rudniku. Ova dvojica podnijeli su opširan izvještaj Ministarstvu šuma i ruda već 11. XI 1943. (Arhiv Hrvatske. Ministarstvo šuma i ruda. Glavno ravnateljstvo za rudarstvo (dalje MSR. GRR), fasc. 59 – taj. 506/15. XI 1943). Rekonstrukcija zbivanja potvrđena je i prema MNG, GRR, fasc. 64, taj. 1197/4. XI 1943. I MSR, GRR, fasc. 58 – taj. 3089/25. XI 1943, te prema Zborniku NOR-a, IV/18-197, 259, 227, 423, 505 i IV/19-476.

Tri dana nije bilo u Ljubiji nikoga... Četvrti dan došli su borci III bataljona VIII brigade i nastavili sistematski uništavati rudarska postrojenja, jer se pokazalo da se samo tako mogu spriječiti dalji radovi u Rudniku. Naime, uprkos neprestanog ometanja saobraćaja od strane partizana, Nijemci su pomoću vagona kojima se u tzv. NDH dovozio iz Trećeg Reicha krumpir, uspjeli tokom 1942. godine do Göringovih zavoda u Linzu izvesti iz Ljubije 280.000 tona željezne rudače, a 1943. povećavanjem broja radnika, intenziviranjem rada i jačim vojnim osiguranjem čak 550.000 tona.⁴⁸ Pod vodstvom komandanta VIII brigade Hamdije Omanovića iz Bosanskog Novog, partizani su uništili deset lokomotiva za vuču rude, zatrpali sipače okno na Brdu, a noć 3/4. XI djelomično porušili i rudnički tunel u Dubočaju. Nakon toga su demontirali neke strojeve za vlastite radionice na Grmeč-planini i na više mjesta prema Prijedoru dignuli u zrak željezničku prugu, zapalivši i dva željeznička mosta. Oslobođenjem Ljubije partizani su došli u posjed cijelog područja na lijevoj obali rijeke Sane i našli su se u Ljubiji osiguranoj miniranim poljima koje su postavili ustaše. Neprijatelj je pokušao ponovno zauzeti Ljubiju već 29. X 1943, ali se nakon borbe s Drugim bataljonom VI krajiške NOP udarne brigade ponovno povukao u Prijedor. Borbe za Ljubiju vođene su i 2. XI 1943. i 3. XII 1943, te tokom cijelog siječnja 1944. godine.⁴⁹ Žestoke borbe vodila je IV divizija V korpusa s neprijateljem sve do 8. V 1944. kada je isti uz pomoć 4.000 vojnika uspio zauzeti Ljubiju i odbaciti XI krajišku brigadu IV divizije Petog korpusa, napadajući u jakim kolonama i uz pomoć tenkova.⁵⁰

8.

I dok se je u partizanskoj Ljubiji od jeseni 1943. do proljeća 1944. život pomalo normalizirao, izbjegli rudari i činovnici Rudnika »Ljubije« našli su se u Prijedoru u teškoj i neizvjesnoj situaciji.⁵¹ Prehrambene namirnice dopremljene iz Ljubije rasprodala je vojska ilegalno po švercerskim cijenama, te su rudari dobili samo nešto malo hrane, četiri tisuće kuna, neoženjeni i oženjeni pet tisuća kuna. Zbog nagle evakuacije mnogi rudari nisu ponijeli iz Ljubije ni plaću primljenu 16. XI 1943., a novac se u Prijedoru — gdje su cijene nakon nadolaska izbjeglica skočile odmah za 50% — naglo topio. No, neimaština nije bila ono najgore ... Započele su istrage zbog olakog napuštanja Rudnika. Među osumnjičenima ponovno se našao vršilac dužnosti direktora Rudnika Zdenko Kukar.⁵² Ustaše i druge rudare osumnjičuju za suradnju s partizanima, te mnogi rudari — nasilno dovedeni u Prijedor, u neizvjesnosti za porodice koje su im ostale u Ljubiji, postaju sve nezadovoljniji i zahtijevaju izvanredne isplate i bolju opskrbu. Ustaše tada dijele rudare. Neke uključuju na obnavljanju pruge Prijedor — Bosanski Novi, neki grade bunkere oko Prijedora. Oko 200 rudara rođenih između 1907-1925. mobilizirano je u XI gorsku pukovnicu, a oko 150 rudara mobilizirano je u SS trupe koje su ubrzo prebačene u Slavoniju.⁵³ Dužnost zamjenika direktora Rudnika »Ljubije« preuzeo je još 16. XI 1943. ing Sergije Vilencić.⁵⁴ Međutim, on ima veoma slabe veze s upravom Hrutada u Zagrebu, jer su željezničke veze prema Zagrebu bile

48) N. Živković: »Ratna šteta . . .«, n.dj., 361.

49) Zbornik NOR-a IV/18-397, IV/19-34, IV/20-107, IV/21-602.

50) Zbornik NOR-a IV/23-323, IV/24-461, 766, IV/25-203, 460.

51) Direkcija rudnika smjestila se u Prijedoru, ali je rudarski zapovjednik Srola bio odveden od partizana, te ovu dužnost obavljaju Čubelić, zapovjednik Prijedora, satnik Branimir Stjepčević, bojnik Roman Nikoalj, te satnik F. Neubauer. Neupoznati dovoljno sa situacijom i položajem rudara, oni još više pogoršavaju situaciju (MSR, GRR, fasc. 59 — taj. 165/6. II 1944). Iako su rudari bili povojničeni, kod evakuiranih rudnika »vlada veliko neshvaćanje dužnosti« pisao je u to vrijeme Sandalj Vukaštn (MSR, GRR, fasc. 59 — taj. 506/15. XI 1944).

52) Kukar je doista (suradivao s partizanima, što je kasnije i dokazano, te je 26. IX 1944. — iako je u to vrijeme radio u zagrebačkom Hrutadu — bio zatvoren od zagrebačke policije zbog komunističke djelatnosti (MSR, GRR, asc. 62 — taj. 1025/4. X 1944).

53) MSR, GRR, fasc. 59 — taj. 464/22. IV 1944. — izvještaj Vilencića.

54) MSR, GRR, fasc. 59 — taj. 229/24. II 1944.

prekinute, te se je u Zagrebu još u ožujku 1944. mislilo da će Rudnik »Ljubija« po ponovnom zauzimanju biti osposobljen za rad u roku od dva mjeseca.⁵⁵ U Rudarskom glavarstvu u Sarajevu prvi su postali svjesni činjenice da je Rudnik »Ljubija« izgubljen za ratnu proizvodnju. Izaslanik spomenutog glavarstva ing Halil Hrnjičević došao je u studenom 1943. u Prijedor s ciljem da za Hrutad točno ispita situaciju oko Rudnika. Hrnjičević je saslušao ing Vi- lenčića, liječnika Bratinske blagajne dr Franju Balvanovića, ing Ibrahima Šehića, ing Ernest Reša i radničke povjerenike, i na temelju njihovih pismenih i usmenih izvještaja utvrdio da su ovog puta partizani sistematski pet dana uništavali objekte Rudnika »Ljubije«, te zaključuje da se nakon ponovnog zauzimanja Ljubije vjerojatno neće moći nastaviti s daljim vađenjem željezne rudače.

Velik problem bilo je pitanje isplate rudarskih radnika iz Ljubije. Isplate ovih radnika opterećuju i onako poljuljane financije Hrutada, koji na čitavom području Bosne neprestano stradava od jakih partizanskih napada. Budući da su dokumenti Rudnika bili uništeni, nije postojao ni točan popis rudara, te ga je trebalo ponovno sastaviti na osnovu izvještaja Bratinske blagajne. Hrutad je isplaćivao radnike na temelju ovih provizornih lista. Nakon uvida u cijelu situaciju, Hrnjičević je podnio opširan izvještaj s prijedlozima o daljem radu Rudnika »Ljubije«.⁵⁶ Na osnovu ovog izvještaja ing Dragutin Tibold, glavni direktor Hrutada, odlučuje da se privremeno broj radne snage u Ljubiji reducira na 300 ljudi.⁵⁷ Od 716 radnika izbjeglih u Prijedor (ne računajući rudare koji su bili mobilizirani u SS trupe) reducirano je ovom odlukom 416 rudara, a novu sistematizaciju na Rudniku pokazuje tabela 3. U međuvremenu broj rudara iz Ljubije u Prijedoru znatno se je i sam umanjio. Neki su rudari na vlasitu ruku pobjegli iz Prijedora svojim kućama, a neke namještenike je Uprava Rudnika premjestila u Zenicu. Međutim, zaposlenje u Rudniku »Rakovac« rudari Ljubije nisu htjeli primiti. Kako bi smanjio izdatke za plaću rudara neproduktivne Ljubije, Hrutad je starije rudare penzionirao s minimalnim penzijama, a velik broj rudara bio je preveden u niža zvanja na manje plaće. One rudare i namještenike, koji su se samoinicijativno vratili u Ljubiju, uprava Hrutada je otpustila bez prava na mirovinu.⁵⁸

Nakon 8. V 1944. ustaše i izbjegli rudari vratili su se u nanovo okupiranu Ljubiju. Međutim, Rudnik je bio toliko uništen da se nije moglo ni pomišljati na nastavak vađenja željezne rudače. Radilo se samo na izvozu rude s postojećih zaliha. Još na konferenciji prometnih upravitelja Ljubije 1. III 1944. bilo je zaključeno, da iz Ljubije treba izvući postojeću zalihu od 50.000 tona limonita i 230.000 tona siderita, i da u tu svrhu treba popraviti most preko Sane i željezničku prugu.⁵⁹ Radnici su trebali biti podijeljeni u grupe: 60 željezničara, 100 utovarnih radnika, 20 radnika zaposlenih na otpremi u Prijedoru, dok bi 55 radnika bili obrtnici, 24 radnici na betoniranju podrova, 10 nadzornici i 31 vanjski radnici. Kako bi se radnicima dao poticaj za dalji rad u ratom opustošenoj Ljubiji, objavljena je odluka o stopostotnoj povišici nadnica, te odluka da je obiteljski doplatak utvrđen na 1.200 kuna i da ga primaju djeca do navršene 18 godine života, a ona koja se školuju i kasnije. Rudarima je obećana i retroaktivna isplata terenskog dodatka od 21. X 1943.

Ali plan njemačkih privrednih predstavnika da se u toku 1944. iz Ljubije dobije 550.000 tona željezne rudače bila je čista utopija, koja se više nije mogla ostvariti.⁶⁰ Činjenica da je Rudnik uništen dugo se je vremena tajila, pa

55) MSR, GRR, fasc. 63 – taj. 182/3. III 1944.

56) MSR, GRR, fasc. 58 – taj. 2089/25. XI 1943 – izvještaj.

57) MSR, GRR, fasc. 58 – taj. 2043/12. XI 1943. Ovo Tiboldovo rješenje zvanično je objavljeno znatno kasnije odlukom Ministarstva šuma i ruda pod br. 2397/10. II 1944 (MSR, ORK, kut. 155-14331/1944).

58) MSR. ORK. kut. 155t14331/44 – izvještaj ing. Halila Hrnčevića od 9. II 1944; MSR, GRR, fasc. 59 – taj. 129/20. I 1944 (činovnici Hugo Vehovec i Dominik Petrušić pobjegli su iz Prijedora u Ljubiju k partizanima); MSR. GRR, fasc. 59 – taj. 301/9. III 1944.

59) MSR. GRR, kut. 155 – 14331/1. III 1944.

60) N. Živković: .Ratna šteta .. ., n.dj., 362.

je i sama Uprava Rudnika nastojala stvoriti utisak da je rad u Rudniku moguće nastaviti, jer da nije stradala turbina od 600 KW, te da su prema tome energetski potencijali Ljubije ipak očuvani. Vilenčić je to vjerojatno činio s namjerom da spriječi mobilizaciju preostalih rudara. Još u vrijeme kada su se u Ljubiji nalazili partizani, Vilenčić je u Prijedoru prikupljao materijal za obnovu Rudnika, i od Ministarstva šuma i ruda u Zagrebu uspio je dobiti potvrdu da »Ljubija« radi za potrebe njemačke vojske, i da joj se s toga ništa ne može rekvirirati ni za vojne ni za civilne svrhe.⁶¹

S otpremom rude iz Ljubije započelo se 1. VI 1944. uz jako vojno osiguranje i uz neprestane borbe s dijelovima IV divizije, čija XI brigada je u srpnju 1944. dobila zadatak da zatvori pravac Ljubija — Sanski Most.⁶² Radi neprestanih borbi u blizini Rudnika, to više nije vrijeme sistematskog rada... već vrijeme rasapa, demoralizacije i grube sile ustaša i okupatora koji gube. Vlast u Ljubiji prigrabili su destruktivni elementi koji pod plaštom ustaštva i Hrvatskog radničkog saveza maltretiraju rudare i činovnike Rudnika. Glavni nasilnik bio je neki Jozo Atlija, kotarski povjerenik Hrvatskog radničkog saveza i ustaški tabornik iz Stare Rijeke, koji je tek 1941. postao član ove organizacije.⁶³ Na njegovu molbu u kvotu od 300 ljubijskih radnika uvršteno je 88 Hrvata iz Stare Rijeke, koji kao milicionari imaju dvostruka primanja (kao rudari od Hrutada, i kao pripadnici oružanih snaga četvrtog sata XII ustaške bojne ustaške vojnice). Ovi Atlijeve ljudi ništa nisu radili, već su šetali Rudnikom s oružjem u ruci, i »jedini im je posao dokazivati da su veći Hrvati od onih siromaha koji svojim radom zarađuju svoj svakidašnji kruh.«⁶⁴ Atlija se ne slaže ni s Upravom Rudnika, te sumnjiči i vršitelja dužnosti direktora ing Sergija Vilenčića da je član »glavnog odbora KPH«. Vilenčić je bio zatvoren, te je pušten na slobodu nakon višednevne istrage, ali mu je žena zadržana u zatvoru i otpremljena prema Novoj Gradiški. Nakon toga Vilenčić napušta Ljubiju i odlazi u Zagreb da tamo uzalud traži zaštitu i pravdu. Upravu Rudnika je preuzeo — jer drugog izbora nije bilo, ing Vukašin Sandalj.⁶⁵ Atlija ne zna granice nasilju, te se usuđuje zatvoriti i premlatiti i ustaškog tabornika Ljubije Antona Dolića, optužujući ga za suradnju s partizanima. Povodom ovog incidenta, Vilenčić je napisao za Dolića da »... isti triezno i razumno prosuđuje današnje teško vrijeme, koje proživljujemo, kao i radi toga što imenovani na svakom koraku brani interese čestitih ljudi, kao i što zaštićuje namještenike i radnike nehrvate.«⁶⁶ U svojim izvještajima Vilenčić je plastično opisao stanje na Rudniku. Njemačka vojska kao glavni dio borbene grupe satnika Ahrendta zauzela je najbolje stanove u Ljubiji, pa čak i zgradu Uprave Rudnika, a i se ni ustaše, domobrani, milicioneri ne libe pljačke i nasilja. Prilikom zračnih uzbuna, u skloništa se je prvo sklanjala vojska, te za rudare i njihove obitelji nije u skloništima bilo mjesta. Gotovo svaki dan Atlijini ljudi dolazili su u ravnateljstvo Rudnika s oružjem i za svaku malenkost prijetili

61) Ova potvrda njemačkog Wehrwirtschaft oficira iz Zagreba izazvala je reakciju Ministarstva oružanih snaga, i Vokić je poslao dopis Ministarstvu šuma i ruda, Glavnom rudarskom ravnateljstvu da »... naloge za rad na pojedinim rudnicima ne mogu davati njemačke vojne oblasti«, te da je prema tome rekviriranje materijala namijenjenog izgradnji mosta preko Šane od strane domobranske vojske potpuno u redu (MSR, ORK, fasc. 63 — taj. 649/24. IV 1944).

62) Borbe se vode 4. VII 1944, 10. VII 1944, 13. VII 1944, 20. VII 1944, 11. VIII 1944. bio je miniran Jedan vlak na liniji Prijedor — Ljubija, te je poginulo 35 vojnika itd. (Zbornik NOR-a, IV/28-124, 336, 340, 346, IV/29-225).

63) MSR, ORK, kut. 155 — 14331/15. III 1944 — molba dru Lovrl Sušicu.

64) Milicija u Staroj Rijeci osnovana je 1941. i glavnu je akciju usmjerila protiv srpskog stanovništva. Poslije povlačenja domobrana iz Ljubije u listopadu 1943. ovi su se milicionari jako osilili, te su optjačkali prehrambenu zadrugu, a i u Prijedoru su nastavili s nasiljem i pljačkom (MSR, ORK, kut. 155-14331/44 — izvještaj Milasa br. 3860/1. VIII 1944).

65) Pored Vilenčićevih bio je zatvoren i Ivan Blažević sa ženom Katom (MSR, ORK, kut. 155 — 14331/10. VIII 1944 — taj. 163/14. VIII 1944 — izvještaj Vukašina Sandalja. Sandalj je bio rođen u Banjoj Luci i kao i ostali tehnički činovnici Ljubije završio fakultet u Ljubljani. U Ljubiji je radio od 12. VIII 1938. godine.

66) Anton Dollc bio je rodom iz Ljubije i od travnja 1935. zaposlen u Ljubiji kao sitni činovnik (MSR, ORK, kut. 155 — 14331/10. VIII 1941 — izvještaj Vilenčića od 25. VII 1944. pod br. 765 taj/2. VIII 1944).

da će poubijati sve namještenike u ime poglavnika. Zbog ovakovih postupaka namještenici i rudari Rudnika svakodnevno strahuju za svoj život.⁶⁷⁾

Dašavši u Zagreb, Vilenčić je zatražio zaštitu ministarstva šuma i rudarstva ing Josipa Balena, ali je ovaj reagirao tek kada mu je ustaški logor iz Prijedora potvrdio istinitost Vilenčićevih navoda. Baien je zatražio od državnog ministra dr Lovre Sušića da stornira odluku o postavljenju 88 Atlijeve milicionera za rudare u Ljubiji » ... jer da samo rade nered i da si prišvajaju privilegije na koje nemaju prava«. ⁶⁸⁾ Balenovu molbu podržao je i M. Čubelić, pročelnik Glavnog rudarskog ravnateljstva, te je odmah obustavio sva primanja milicionera od strane Hrutada. Međutim, i Čubelić provjerava Vilenčićeve navode preko Josipa Milasa. ⁶⁹⁾ Čubelić je poslao Milasa k ustaškom pukovniku i domobranskom generalu i glavaru ustaške vojnice Tomislavu Sertiću, koji ga je pustio čekati tri sata. Sertić je energično odbio sve Milasove argumente o potrebi uklanjanja Atlije s Rudnika, jer » ... da su Atlijini milicioneri vrlo hrabri i uvijek su prvi u borbi«, te postavlja Milasu pitanje da li on uopće zna što govori. Došlo je do žestoke svađe, te Milas kao bivši činovnik Rudnika »Ljubije« i odličan poznavalac situacije dokazima argumentira neizdrživu situaciju u Ljubiji, ali ne postiže nikakvog rezultata. Među ostalim, Milas je izjavio da su toliko hrabri, ne bi im u domovima u Staroj Rijeci sjedili partizani. Ujedno, Milas predviđa da će Atlijini ljudi biti prvi pri bijegu kada se Njemačka vojska bude povlačila iz Ljubije.⁷⁰⁾

10.

Teror Atlijinih ljudi i njemačke vojske pojačavao se je pod sve učestalijim partizanskim napadima, i propast se je bližila. 5. lipnja 1944. partizani su u Donjoj Ljubiji porušili most, a saveznička bombardiranja Prijedora bila su usmjerena na rušenje pretovarnog bunkera Ljubije. Krajem lipnja bila je porušena željeznička stanica Ljeskare na pruzi Ljubija – Prijedor te nije bilo moguće transportirati ni rudu sa skladišta. Kako bi se osigurao izvoz željezne rudače, prugu je osiguravala zloglasna Šefkina milicija, četnici i tzv. zeleni kadar. Međutim, usprkos svih ovih mjera, prekid saobraćaja je bio čast i odvažanje rude iz Rudnika »Ljubije« odvijalo se uz veoma velike teškoće i gubitke u ljudstvu i transportnom parku.⁷¹⁾

Bližilo se je oslobođenje... Na zapovijed štaba Petog korpusa u noći 5/6 IX 1944. započeo je napad na Prijedor, koji je 6. IX oslobođen. Budući da je opskrbeno skladište Rudnika bilo u Prijedoru, neprijateljska posada iz Hambarina se je spojila s ljubijskom posadom, te je 7. IX 1944. u 16,30 sati borbeno grupa satnika Ahrendta u jačini od 2000 osoba napustila Ljubiju, bojeći se opkoljavanja, jer je na ovom području operirao jedan bataljon VI brigade Petog korpusa. Prije odlaska neprijatelj je minirao ravnateljstvo Rudnika, Radnički i Ugostiteljski dom. Radničku blagovaonicu i druge zgrade. S neprijateljskom vojskom povuklo se i 170 civila zavedeni neprijateljskom propagandom. Od ovih rudara mnogi su stradali ili su se tokom povlačenja jednostavno priključili partizanima nakon što je organiziran uzmak pod neprestanim partizanskim napadima s boka i s leđa razbio neprijatelja u manje dezorganizirane grupe. Ustaše i Nijemci imali su osobito velikih gubitaka pri prijelazu

67) Isto.

68) MSR, ORK, kut. 155 – 14331/44 – dopis Balena od 23. VIII 1944. i dopis ustaškog logora u Prijedoru taj. 39/15. VII 1944.

69) MSR, ORK, kut. 155 – 14331/44 – br. 14035. R-I-7. VIII 1944. I Izvještaj Milasa br. 3860/1. VIII 1944. Milas je također radio u Rudniku od 1927. te je dobro poznao situaciju u Rudniku.

70) MSR, ORK, kut. 155 – 14331/10. VIII 1944. – izvještaj Milasa br. 3860/1. VIII 1944.

71) Isto i Izvještaj Sandalj 19. VIII 1944.

Sane, ispod Martin brda i kod Blagaja, i do Bosanskog Novog došao je mali broj neprijatelja.⁷²⁾

Treba spomenuti da su povlačenje odbili gotovo svi činovnici Uprave Rudnika i većina rudara. Bojeći se prisilne evakuacije, oni su se sakrili pred okupatorom koji se je spremao na odlazak iz Ljubije i minirao rudničke objekte.⁷³⁾ Na taj način su se i oni – iako dosta kasno – opredijelili za socijalističku revoluciju i priklonili svojim drugovima koji su se od 1942. – a i ranije – borili kao mineri i diverzanti u redovima partizana.

Smatrajući da je Ljubija definitivno izgubljena, njemačke i ustaške snage izgubile su nakon toga svaki interes za ovo područje. Kozara – kao i Dalmacija – postaje poslije rujna 1944. relativno mirno područje na kojem se je nanovo obnavljao život u svim svojim vidovima, iako su rane kozarskog stanovništva nanesene ofanzivama veoma duboke, a ožiljci nezalječivi.

Ljubija je bila od interesa za ratnu industriju fašističke Njemačke. Iako Nijemci nisu bili upravitelji Rudnika za vrijeme rata, tajnim državnim ugovorima čitava produkcija »Ljubije« bila je usmjerena prema livnicama koje su radile za potrebe ratnog njemačkog naoružanja, i prema potrebi oni su vršili intervencije vojnog ili političkog karaktera, kako bi si rudaču osigurali u planiranim količinama. Međutim, uslijed ometanja saobraćaja a onda i žestokih borbi oko Ljubije, okupatori su svoje planove ostvarivali s velikim teškoćama i uz velike materijalne i ljudske žrtve.

U toku rata Rudnik »Ljubija« bio je dva puta oslobođen od partizana i bio je dugo u rukama partizana. Nakon ponovnog zauzimanja Rudnika, okupator je modificirao način svog ponašanja prema radnoj snazi i na osnovu ovih elemenata možemo razlikovati u Ljubiji tri perioda:

U *prvom periodu*, tj. od aprilskog rata do prvog oslobođenja Ljubije 17. V 1942. favoriziraju se u Rudniku Hrvati i Muslimani, te ih se oslobađanjem od vojne dužnosti, relativno pristojnim nadnicama i osiguranjem prehrane, veže uz rad na Rudniku. Međutim, čišćenje Kozare od Srba koje je zahvatilo i mnoge dojučerašnje rudare Ljubije, te teror nad stanovništvom, potaknuli su mnoge rudare da sabotiraju produkciju u Rudniku i da sami ođu vlakom u Prijedor po partizane, koji su na to u Ljubiji organizirali radionicu oružja.

U *drugom periodu*, tj. od polovine srpnja 1942. pa do 15. X 1943. okupator je u Ljubiji povećao broj radnika i materijalna primanja rudara putem skuparinskog i porodičnog doplatka, ali je zbog postizanja veće proizvodnosti bio znatno pooštren režim rada. Radi osiguranja od partizanskih napada »Ljubija« je u tom vremenu opkoljena žicom i u njoj se radi i nedjeljom, a svaki rudar ima utvrđenu normu. Relativno visoka proizvodnost se je postizala raznim metodama: od prijetnji pa do propagande, a znatnu ulogu u tome imali su predstavnici jedinog režimskog sindikata Hrvatskog radničkog saveza. U jesen 1943. partizani su polagano stezali obruč oko Ljubije, i rušenjem žičare znatno je smanjena otprema rude iz Rudnika. U Rudniku su ojačale revolucionarne snage, i noću 14/15. X 1943. rudari su pustili partizane u žicom opkoljeni Rudnik. Partizani su ostali u Rudniku sve do 8. V 1944. i za to vrijeme su onesposobili Rudnik za dalju produkciju, videći da je to jedino način da se onemogućí kopanje ove za rat potrebne sirovine. Neki strojevi bili su kasnije montirani u partizanskim radionicama na Grmeč-planini, a partizanima se priključio u ovom periodu velik broj rudara.

72) Na ovom putu poginulo je 350–400 vojnika a ranjeno je bilo oko 200. O ovom povlačenju Dolifi Je podnio u Zagrebu veoma opširan Izvještaj, smatrajući da je povlačenje bilo preuranjeno, jer da se je 2.710 vojnika u Prijedoru i 1.600 ljudi u Ljubiji (400 vojnika Prve bojne 383. hrvatske pješačke pukovnije Tiger, 500 vojnika ustaške bojne natporučnika Zlatka Hercigonje, 250 Atlijinlh ustaša i 450 ljudi iz muslimanske zaštite) moglo obraniti oba ova uporišta, utoliko više što su imali relativno dobro naoružanje (četiri ruska topa, pet teških bacača, 30 mitraljeza i dosta sitnog oružja) (MSR, GRR, fasc. 63 – taj. 880/12. IX 1944 – izjave Dolića i Neubauera u Zagrebu). O toku ovog povlačenja vidi Zbornik NOR-a, IV/29-151, 173, 271, IV/30-126.

73) MSR, GRR, fasc. 60 – taj. 899/10. VIII 1944, taj. 871-R-II-15. IX 1944; MNG, GRR, fasc. 60, taj. 938/29. IX 1944.

U *trećem periodu*, tj. od 8. V 1944. pa do 7. IX 1944. okupator skida masku sa svog ponašanja. Grubom silom i terorom okupator je nastojao pod svaku cijenu izvesti iz Ljubije ranije iskapanu i na skladištima nagomilanu željeznu rudaču, te otvoreno pokazuje da mu je jedini cilj iskoristiti rudna bogatstva naše zemlje za svoje ratne ciljeve. Postupci okupatora i njegovih kvislinga nad radnom snagom Rudnika u ovoj etapi našli su odraza u ponašanju radnika i namještenika prilikom napuštanja Rudnika od strane okupatora.

Treba istaći da su i činovnici Rudnika »Ljubije« bili raznih naroda i narodnosti (Srbi, Slovenci, Česi i Slovaci, Talijani i pripadnici njemačke narodnosne skupine) i da su gotovo svi surađivali s partizanima. Sva četiri upravitelja Rudnika za vrijeme rata: ing. Vjekoslav Franjić, ing. Zdenko Kukar, ing. Sergije Vilenčić i ing. Vukašin Sandalj bili su simpatizeri partizana, ali su ih ustaše morali trpjeti zbog nedostatka drugih namještenika, iako nisu bili ni Hrvati, ni Nijemci, a Sandalj je čak bio Srbin. Domaći izdajnici, kakovi su bili Glavaš, Gavez ili Atlija, mogli su se održavati samo silom i nisu imali nikakovu podršku radništva. Njihove metode imale su suprotan učinak od očekivanog, i s Rudnika »Ljubije« uključio se je u redove partizana velik broj rudara, te su 95 članova KPJ i sedam članova SKOJ-a poginula u narodnooslobodilačkoj borbi s tog područja.⁷⁴

I na kraju, možemo ponovno samo potvrditi Brčićevu tezu da je područje Kozare bilo poprište teških i krvavih borbi najvećim dijelom stoga što je okupator htio osigurati pod svaku cijenu izvoz željezne rudače iz Ljubije i drugih prirodnih bogatstava s područja Bosanske krajine.⁷⁵ To potvrđuje činjenica da je nakon što je izvezao svu iskapanu rudaču iz Ljubije, i videći da nema mogućnosti daljeg iskapanja rudače u Ljubiji zbog uništenih postrojenja, okupator olako napustio ovo područje, izgubivši za njiga svaki interes.

Tabela 1

Produkcija željezne rudače u Ljubiji 1916—1944. i radna snaga'

Godina	Iskopana željezna rudača u tonama	Broj radnika
1916—1918	381.372	?
1922	44.830	172
1923	191.047	470
1924	253.166	734
1925	99.711	660
1926	264.483	732
1927	282.849	591
1932	3.446	222
1934	106.040	459
1935	156.258	618
1937	430.644	1123
1939	449.383	1401
1940	453.412	1577
1941	300.000	?
1942	280.000"	2320
1943	550.000	1600
1944	150.000"	300

74) Mišo Gašić: »Štrajk ljubljanskih rudara 1940«, Zbornik sjećanja, Kozara, 1, 93. Poginuo je i Drago Lukić i Tone Perlić.

75) R. Brčić: »Razlozi i pravci . . .«, n.dj., 295.

- Jozo Lakatoš: Privredni almanah Jug. Lloyd, Zagreb 1929, IV-28-29; Rudarska i topioničarska statistika Kr. Jugoslavije za 1931/32, Beograd 1936, 43; za 1933/34, 45; za 1935, 45; za 1936/37, 61; Arhiv Hrvatske, rudarsko glavarstvo, kut. 90 – dosije Ljubija – izvještaj 5. V 1941; Godišnji izvještaj Glavne bratinske blagajne u Sarajevu 1939, Sarajevo, 1940.; Arhiv Hrvatske, ministarstvo šuma i ruda, taso. 32 – dok. 1828/30. X 1942. I 1894/1944. Statistika nije objavila podatke za sve godine. Nikola Živković: Ratna šteta koju je Nemačka učinila Jugoslaviji u drugom svjetskom ratu, Beograd, 1975, 361, 186.
- ** Količine izvezene u Treći Reich.

Tabela 2

Produkcija željezne rudače u Ljubiji u 1942. po mjesecima

Mjesec	Količina iskopane rude u tonama	Broj radnika
siječanj	9.119	1.544
veljača	1.224	1.520
ožujak	1.146	1.433
travanj	483	1.441
svibanj	256	1.472
lipanj	54	715
srpanj	12.282	1.354
kolovoz	610	1.060
rujan	3.470	1.128
listopad	11.653	1.209
studeni	26.753	1.243
prosinac	16.276	1.233

- Arhiv Hrvatske, Rudarsko glavarstvo, kut. 201. – proizvodnja rudnika u 1942. godini. Prema istom izvoru u Varešu je te godine iskopano 121.448 tona.

Tabela 3

Sistematizacija radne snage u Rudniku »Ljubija« 15. X 1943. i 23. II 1944:

Vrst radnika		'15. X 1943.	23. II 1944.
Na Brđu	radnika	613	92
	predradnika	29	8
Strojni	radnici	131	35
	predradnici	8	4
Vanjski	radnici	225	30
	predradnici	7	3
Centrala	radnici	41	15
	predradnici	2	1
Utovar	radnici	69	23
	nadglednici	4	2
Željeznica	radnici	168	54
	nadglednici	5	3
Južna rudišta	radnici	115	27
	nadglednici	5	3
Skupa	radnici	1362	276
	predradnika		
	i nadglednika	60	24
Ukupno		1422	300

- * Arhiv Hrvatske, fond Ministarstva šuma i ruda, odjel za rudarstvo i kovinarstvo, kut. 155 – 14331 – Izvještaj Sandalja iz kraja veljače 1944.